

Олена СТЯЖКІНА

докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України другої половини ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), fotodonets@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

«Червоні злодії» Другої світової: витоки, практики й наслідки мародерства радянських військовослужбовців

DOI: <https://doi.org/10.15407/10.15407/uhj2022.03.014>

УДК: 94(477)355.311.1(47+57)«1941/1945»

Анотація. Ідеться про мародерство солдатів та офіцерів Червоної армії в Європі в роки Другої світової. Актуальності цій темі надає поведінка російських загарбників на території України впродовж війни, що триває. **Мета статті** полягає в аналізі специфіки радянського варіанту військового мародерства, а **дослідницькі завдання** – в тому, щоб розглянути витоки, зафіксувати практики, з'ясувати, як дії військовиків оцінювали вони самі й керівництво держави, а також означити наслідки «червоного мародерства» у формуванні соціальних правил радянського та його наступника – російського суспільства. **Методологічним підґрунтям** стала теорія агентності, яка виходить із того, що за будь-яких обставин люди мають вибір і діють відповідно до нього. Крім того, феномен мародерства проаналізовано в порівняльній перспективі, що дозволяє відповісти на питання щодо відмінностей поведінки радянських армійців на різних територіях, які вони вважали «визволеними». **Наукова новизна.** Радянське мародерство розглядається як цілісний феномен та усталена й дозволена у СРСР практика ведення війни. **Висновки.** Витоки радянського мародерства лежали не тільки та не стільки в бажанні помсти чи відплати, скільки у соціальній заздрості («класовій ненависті»), через яку всі мали жити так само погано, як і «визволителі». Причини полягали й у можливості реалізувати право сильного грабувати слабшого, в усвідомленні своєї вищості щодо ворогів і тих, кого «визволяли», щодо своєї «унікальної місії» у світі. За таких обставин мародерство було спрямоване не тільки проти німців, а й проти сербів, поляків, угорців, євреїв, українців тощо. Для самопроголошених наступників переможців у Другій світовій – російського суспільства – варваризація війни залишилася включеною як у наратив актуалізованої пам'яті, так і у практики її ведення проти України, в яких варварство та мародерство стали формами інституціоналізації російського імперського месіанства.

Ключові слова: мародерство, радянська армія, російське імперське месіанство, варварство, згвалтування, грабунок.

«Как искатель кладов рыщет, / Обезумев, по пещерам, / Так хожу здесь алчный, нищий, / Лишь одетый офицером. / Уж теперь, когда пришёл к ним / Только пальцами прищёлкну – / То – забрать, и это – тоже! / Перед кем краснеет я должен?»¹, – написав про себе один із російських радянських мародерів, задавши рамку саморозуміння та самовиправдання грабунків і символічно нормалізувавши ці процеси на будь-яких територіях, куди діставалася радянська армія. Утім вона була не першою та не єдиною, яка мародерила у війнах, зокрема й у Другій світовій.

¹ Солженицын А. Прусские ночи: Поэма. – Париж, 1974. – С.28.

«Мародерство, – зазначає нідерландський історик Г.Аалдерс, – найдавніша форма пограбування, до якої вдавалися вояки. Упродовж століть це вважалося нормальним доповненням до їхньої мізерної платні [...] це була винагорода за перемогу. Навіть за римським правом землі, де почалася війна, розглядалися як *res nullius* – безгосподарне майно»². Турецька дослідниця Т.Інал зауважила, що практика грабунків була важливою складовою середньовічних збройних зіткнень. Вона мала дві функції: завдання матеріальної шкоди ворогові та утримання (переважно прохарчування) власного війська³. Ситуація почала змінюватися, коли з'явилась ідея «справедливої війни», де переможці з боку тих, хто вів таку війну, мали право взяти стільки здобичі, скільки могли забрати. Однак із часом різниця між «справедливими» та «несправедливими» війнами розмивалася, право власності поставало як святе й непорушне, а з тим воєнна пожива вже не видавалася всім учасникам конфліктів чимось само собою зрозумілим⁴.

Зрештою, заборона грабунків та мародерства з'явилася в Гаазьких конвенціях (1899, 1907 рр.) – перших міжнародно-правових документах, які кодифікували закони сухопутної війни та визначали зобов'язання окупаційної держави на зайнятих територіях⁵. Зокрема в Гаазькій конвенції 1907 р. (розд.ІІІ, ст.47, п.2) використано юридичну мову повної заборони («грабунок офіційно заборонений»). Крім того, ця абсолютна заборона вимагала від держав-учасниць війни не тільки запобігати грабеджам і карати своїх порушників, а й компенсувати жертвам вартість украденого майна⁶.

Однак це майже не позначилося на державних практиках та поведінці вояків у роки обох світових війн. Так, німецькі нацисти вдавалися до грабування всюди, де встановлювали свій окупаційний режим. Ба більше, вони індустріалізували й технологізували мародерство⁷. Також воно було одержавлене та інституціоналізоване керівництвом СРСР, де вкрадене майно отримало назву «трофеїв». Причому, як і у випадку з технологізованим мародерством вермахту, це поняття набуло широкого змісту. 5 січня 1943 р. вийшов наказ народного комісаріату оборони СРСР №05 щодо збирання й вивезення «трофейного майна» та забезпечення його зберігання⁸. При кожній армії формувалися трофейні батальйони, а при фронтах – бригади для нагромадження, обліку, охорони та вивезення озброєння, майна, фуражу, брухту металів із прифронтового тилу, а також для доставки на армійські склади і станційні збірні пункти озброєння та майна, зібраних трофейними ротами у військовому тилу.

Однак до несанкціонованого мародерства вдавалися не тільки нацистська та радянська держави і створені ними інституції – воно ставало модусом повсякденних практик військовиків чи не всіх воюючих армій та парамілітарних об'єднань. Американський дослідник К.Елфорд зауважив, що «широко розповсюджене

² Aalders G. Nazi Looting: The Plunder of Dutch Jewry during the Second World War. – Oxford; New York, 2004. – P.11.

³ Inal T. Looting and Rape in Wartime: Law and Change in International Relations. – Pennsylvania, 2013. – P.28.

⁴ Aalders G. Nazi looting. The Plunder of Dutch Jewry during the Second World War. – P.11.

⁵ Graber D.A. The Development of the Law of Belligerent Occupation 1863–1914. – New York, 1949. – 343 p.

⁶ Inal T. Looting and Rape in Wartime: Law and Change in International Relations. – P.40–41.

⁷ Мародерство стало певною мірою «індустрією», в рамках котрої спеціально створені формування виконували завдання з пограбування бібліотек, музеїв, а також привласнення майна знищеного єврейського населення (див.: Roxan D., Wanstall K. The Rape of Art: The Story of Hitler's Plunder of the Great Masterpieces of Europe. – New York, 1965. – 195 p.; Rydell A., Koch H. The Book Thieves: The Nazi Looting of Europe's Libraries and the Race to Return a Literary Inheritance. – New York, 2017. – 368 p.; Aly G. Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State Metropolitan Books. – New York, 2007. – 448 p.; Glickman M., Gould R. Stolen words: the Nazi plunder of Jewish books. – Philadelphia, 2016 – 340 p.).

⁸ Российский государственный военный архив. – Ф.4. – Оп.11. – Д.75. – Л.201–204 (збережену копію див.: [Електронний ресурс]: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/187530-prikaz-o-sbore-i-vyvoze-trofeynogo-imuschestva-i-obespechenii-ego-hraneniya-3-fevralya-1943-g?_cf_ch1_tk=IX2ur_e.g7ouaLGDD16EavpdZXTIDn64qOL9_WDIXM0-1654758581-0-gaNycGzNAz0).

звичайне мародерство, виправдане загальною ненавистю до німецької жорсткості»⁹, на практиці не вважалося крадіжкою і у військах союзників, зокрема американців¹⁰.

Зважаючи на загальний характер мародерства під час Другої світової війни та наявність сюжетів щодо грабунків у багатьох дослідженнях, метою цієї статті стане аналіз специфіки його радянського варіанту. Виносячи в назву слово «зłodії», я свідомо вкладаю в нього всі варіанти смислового навантаження: зłodій як крадій, як негідник та як злочинець, а отже маю за завдання дослідити витоки, зафіксувати практики, з'ясувати, як відповідні дії військовиків оцінювали вони самі й радянське керівництво, а також означити наслідки «червоного мародерства» у формуванні соціальних правил суспільства. Методологічним підґрунтям виступає теорія агентності, яка виходить із того, що за будь-яких обставин (наприклад, суцільного тиску тоталітарної держави або репресій) люди мають вибір і діють відповідно до нього. Крім того, феномен мародерства буде проаналізовано в порівняльній перспективі, що дозволяє відповісти на питання щодо відмінностей поведінки радянських армійців на різних територіях, які вони вважали «визволенними».

Джерелами для написання статті стали як законодавчі акти Державного комітету оборони та відповідного наркомату, матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань, в якому містяться листи «трудоушних» до органів влади, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, де представлено відомості про випадки мародерства, так і спогади постраждалих і свідків, твори художньої літератури.

Хронологічні рамки дослідження виходять за межі усталеного уявлення про період Другої світової. Погоджуючись із Дж.Лібером¹¹, вважаю, що часовий відрізок 1914–1945 рр. для України варто розглядати як тридцятирічну війну. А розширення його завдяки погляду на ХХ й початок ХХІ ст. до столітньої світової взагалі дозволило б більш якісно аналізувати імперіалістичне, колоніальне та постколоніальне наповнення глобального протистояння.

Звертаючись до витоків «червоного мародерства» слід констатувати, що воно було закладене в гаслах більшовицької революції та практиках запровадження й інституціоналізації нового соціального порядку. Прийнятним мародерством вважалося «самопостачання» в роки громадянської війни, виявленням «класового чуття» позначались у більшовицькій риториці пограбування поміщицьких садиб, а потім і розкрадання майна розкуркулених та загиблих під час Голодомору. Поширеною практикою було мародерство співробітників карально-репресивних органів, котрі забирали собі одяг і майно розстріляних чи ув'язнених¹², оббирали господарства й домівки депортованих у Середню Азію, Сибір¹³. Більшовики вели як символічну, так і реальну війну проти тих, кого вони призначали «експлуаторськими класами» й «ворогами народу», проти «антирадянських елементів», «зрадників Батьківщини», «шпигунів» і «шкідників», «народів-ворогів» та оголошених ворожими держав. Кожна більшовицька війна супроводжувалася масштабною пропагандистською

⁹ Alford K.D. *Allied Looting in World War II: Thefts of Art, Manuscripts, Stamps and Jewelry in Europe*. – Jefferson: London, 2011. – P.3.

¹⁰ Schrijvers P. *The Crash of Ruin: American Combat Soldiers in Europe during World War II*. – New York, 1998. – 332 p.; Hitchcock W.I. *The Bitter Road to Freedom: A New History of the Liberation of Europe*. – New York, 2008. – 885 p.

¹¹ Liber G.O. *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954*. – Toronto; Buffalo; London, 2016. – 488 p.

¹² Мародери Великого терору: Як збагачувалися співробітники НКВС, продаючи в Києві речі розстріляних людей [Електронний ресурс]: <http://gordonua.com/ukr/publications/maroderi-velikogo-teroru-jak-zbagachuvalisja-spravobitniki-nkvs-prodajuchi-v-kijevi-rechi-rozstriljanih-ljudej-178134.html>

¹³ Про мародерство органів НКВС у процесі примусової депортації мешканців Західної України див.: Вронська Т. Непевний континент[Г]ент: депортації із Західної України 1944–1953 рр., режимне повсякдення, повернення. – К., 2022. – С.88–90, 191, 208 та ін.

кампанією, в якій відточувалася формула конфлікту, де «інша сторона» завжди була нападником чи ініціатором зіткнення, а отже не заслуговувала ні на що, окрім смерті. Мобілізовані до Червоної армії солдати та офіцери в недавньому минулому могли бути призвідниками терору або конфіскаційних дій щодо «ворожого елементу», а декотрі з них – і жертвами цього терору («колективізації», «боротьби з саботажниками» та ін.). Ставши жертвами насилля, грабунків ці люди не могли знайти правди і справедливості, отже патерн безкарності будь-яких убивств та пограбувань було закладено і в їхню програму соціальної поведінки.

Як справедливо зазначає Т.Вронська, готовність до якого завгодно злочину два десятиліття програмувалася «прищепленим радянською ідеологією нігілізмом до духовних цінностей, гіперболізацією сили як головного інструменту досягнення мети, [...] стійким негативним “образом чужого”, насильство проти якого санкціонувала та наперед виправдовувала держава»¹⁴.

Німецьке вторгнення, злочини проти людяності, заподіяні гітлерівською армією на окупованих теренах, Голокост від куль, що знищував єврейське населення, грабунки, показові покарання партизанів – усе це давало підстави для плекання справедливої ненависті до ворога, жорстока помста за яку вважалася справедливою та невідворотною. Розмірковуючи над злочинами радянських військ у Німеччині, Й.Гоффманн наголошує на тому, що системне пропагандистське нагнітання ненависті до всього німецького стало однією з причин неймовірної жорсткості на теренах цієї країни. Дослідник вважає, що не останню роль у цьому зіграла стаття І.Еренбурга, надрукована 24 липня 1942 р. («Якщо ти не вбив за день бодай одного німця, твій день пропав!.. Якщо ти вбив одного німця, вбий другого – немає для нас нічого веселішого за німецькі трупи. Не рахуй днів. Не рахуй верст. Рахуй одне: вбитих тобою німців»¹⁵). За свідченням одного з радянських військовиків, із цією статтею вкладалися спати ввечері та прокидалися зранку¹⁶. Вона закарбовувалась у пам'ять настільки, що в листах додому бійці майже повторювали її зміст: «Тепер наші солдати також бачать їхні палаючі домівки, їхні родини, які поневіряються, тягнучи з собою своїх виродків. Вони все ще сподіваються залишитися у живих, але пощади немає для них»¹⁷.

«Накачування» ненавистю, зрозуміло, було. Однак, по-перше, заклик «Убий!» аж ніяк не передбачав «пограбууй, підпали оселю, згвалтуй жінок». По-друге (і це більш суттєво): червоноармійці вдавалися до грабежів та насильства не тільки на території Німеччини й не тільки стосовно німців. Вони крали і в тих, хто був їхнім союзником або для кого вони були визволителями від «німецького рабства».

Архівні матеріали свідчать, що акти мародерства радянські військовослужбовці здійснювали вже в 1943 р. на теренах «звільненої» України – у Харківській, Київській, Ворошиловградській (нині Луганській) та інших областях. Надзвичайний інтерес із перспективи того, якою («своєю», «чужою», «зрадницькою») «червоні злодії» вважали радянізовану від 1922 р. Україну, становлять зафіксовані в доповідних записках НКВС приводи, під якими безчинствували вояки. Нарком внутрішніх справ УРСР В.Рясной у серпні 1943 р. писав:

¹⁴ Там само. – С.89.

¹⁵ *Эренбург И. Убей!* // Красная звезда. – 1942. – 24 июля. – С.4.

¹⁶ Див.: *Hoffmann J. Stalin's War of Extermination 1941–1945: Planning, Realization and Documentation.* – Alabama, 2001. – P.158.

¹⁷ *Ibid.* – P.295.

«Мародерства і грабунки здійснювалися військовослужбовцями Червоної армії під виглядом виявлення трофейного майна в місцевих мешканців [...] 26 серпня 1943 р. до громадянки Хмелевської Лукерії (м. Харків) з'явилися двоє військовослужбовців і під приводом вилучення трофейного майна забрали 680 руб. грошей, пальто, годинник та паспорт; 26 серпня 1943 р. у громадянки Нагорної Олександри (м. Харків) трьома військовослужбовцями, із котрих двоє були озброєні автоматами, під тим самим приводом відібрано секундомір, комскладівський ремінь і 2 кг цукру»¹⁸.

Окрім полювання на трофейне майно (яке у жодному разі не могло б уважатися таким на ніби своїй, радянській, території), армії вдавалися до згвалтувань і вбивств:

«У селищі ХПЗ (Харків) 28 серпня 1943 р. на квартирі громадянки Васильєвої військовослужбовцем Белозеровим було вбито її чоловіка – Советського Михайла [...] у ніч на 1 січня 1944 р. гвардії старшина винищувального авіаційного полку 8-ї Київської гвардійської дивізії Полунін Андрій Петрович з автомата застрелив п'ятирічну дівчинку Балабан Валентину та важко поранив її матір Балабан Олександру Семенівну, що мешкали в м. Бишів Київської обл. [...] у ніч на 5 січня 1944 р. боєць-зв'язківець Сичіков Михайло Прокопович почав вимагати від громадянки Ждан Пелагії вступити з ним у статевий зв'язок, а коли вона не погодилася, Сичіков побив у квартирі меблі, схопив гвинтівку, вискочив із дому й пострілом у вікно вбив Ждан, а сам сховався»¹⁹.

У тих самих сценаріях радянці продовжили мародерити у «звільненому» Львові, часом потрапляючи у зведення про кримінальну ситуацію в місті («У січні 1945 військовослужбовець С.П.Копеганов убив громадянку Раздольську та забрав 50 тис. руб. грошей»²⁰). Опинившись на польській території, вони почали грабувати поляків²¹. Югославські партизани, як пише Н.Наймарк, зіткнулися з «уславленою радянською армією» восени 1944 р., коли її частини вийшли на північ країни, щоб узяти участь у вигнанні нацистів із Белграда. Пізніше М.Джилас писав про те, що югославське керівництво в офіційно поданих скаргах задокументувало 121 випадок згвалтування й 1204 – мародерства²².

Грабунки та бандитизм на території Угорщини набули великих масштабів, причому не тільки в Будапешті. Священик із с. Пілішсенткерест у січні 1945 р. записав у своєму щоденнику:

«Солдати, та ще й офіцери, вчиняли мародерства [...] Вони зіпсували орган, граючи на ньому танцювальну музику під час вечірок. Вони розрізали богослужбовий одяг на тонкі стрічки [...], щоб зробити військову символіку, прикраси для капелюхів і нашивки для штанів. Вони відкрутили чаші після рясного пиття з них [...] Вони збиралися мене стратити, тому що я “буржуа”, який має телефон і радіо [...] Мій будинок росіяни пограбували повністю... У мене нічого не залишилося»²³.

¹⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Спр.540. – Арк.31–31 зв.

¹⁹ Там само. – Арк.32 зв.; Спр.545. – Арк.7–8.

²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.41. – Спр.2. – Арк.40.

²¹ *Mikolajczyk S.* The Rape of Poland: Pattern of Soviet Aggression. – London, 1948. – P.119.

²² Див.: *Naimark N.* The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949. – Cambridge, 1995. – P.70–71.

²³ *Ungváry K.* Battle for Budapest: 100 Days in World War II. – London, 2003. – P.288.

Навряд чи можна відшукати мотив помсти у грабунках, учинених щодо «звільнених» китайців у Маньчжурії. А між тим, за словами американського аташе при уряді Чан Кайши, «російські солдати вривалися в домівки та забирали собі все, окрім меблів. Потім під'їжджала вантажівка й вивозила меблі». У м. Пінчуан місцеві мешканці свідчили, що радянські вояки відбирали в людей наручні годинники та розстрілювали тих, хто намагався опиратися²⁴.

Отже питання про ненависть і помсту до ворога в діях червоноармійців трансформувалось у демонстративні вияви цих емоцій супроти «заможних». Можна констатувати, що поведінка «червоних злодіїв» зумовлювалася «класовим відчуттям», у підґрунті чого була соціальна заздрість до тих, хто краще живе. Якщо до добробуту німців ще можна було створити такі-сякі заспокійливі пояснювальні схеми («З усього, що ми бачимо, очевидно, що Гітлер пограбував усю Європу, щоб догодити своїм закривавленим фріцам, – писав додому один боець. – Їхні вівці – найкращі російські мерини, а їхні магазини завалені товарами з усіх магазинів і фабрик Європи»²⁵), то для інших країн це вочевидь не працювало. Тож не працювало й виправдання, мовляв, «відібрати своє». Радянські військовослужбовці знали, що привласнюють чуже. У цьому сенсі мародерство, грабунки, підпали, руйнування ставали такою собі акцією зі «встановлення соціальної справедливості». Певною частиною цього символічного дійства було (також умовне) відновлення статусу «батька-годувальника», який нарешті може подбати про свою родину, переправивши їй не тільки необхідне, а й зайве – красиве, розкішне, «буржуазне». З іншого боку, вкрадене майно виглядало як ціна за смерті, за страхи, за втому, що їх відчували вояки через «визволення» Європи та світу. Як зазначає Н.Наймарк, опинившись на кордонах власної держави, багато хто з них уважав війну завершеною, тож заохочення «добити ворога в його лігві» означало фактично дозвіл пожитися коштом цього ворога²⁶.

Варто зазначити, що про мотиви соціальної заздрості та ненависті до заможності (з усвідомленням власної злиденності) як одні з причин мародерства свідчать факти безглуздох із погляду бойових дій та / або встановлення в майбутньому добросусідських відносин із «визволеними» народами руйнацій і підпалів, що їх практикували радянські вояки відносно міських домівок, сільських ферм, історичних споруд. У написаній по свіжих слідах 1947–1950 рр. поемі О.Солженіцин вивів цей патерн так: «Непонятная земля, / Всё не так, как у людей, / Не как в Польше, не как дома. / Крыши кроют – не соломой, / А сараи – как хоромы! [...]. Чтoб душа была в покое, / Зажигай дома, братва! / Эх, займётся живо-мило! / – Да не снизу! Под стропила! Под стропила, голова!»²⁷.

Без жодної воєнної доцільності після взяття Бреслау (Вроцлав) «радянські солдати навмисно підпалили будівлі у старовинному центрі міста, спаливши дотла безцінну книжкову колекцію університетської бібліотеки, а також міський музей і кілька церков»²⁸. В одному з містечок Австрії червоноармійці зруйнували школу та залишили в ній свої фекалії²⁹. Можна припустити, що в таких безглуздох і дикунських діях з-під «класової ненависті» пробивалися й інші мотиви. Так, фекальні сліди в пограбованих домівках виглядали як наслідок звички тварин мітити територію³⁰. А підпали часто здійснювалися для того, щоб майно не дісталось «військторгу,

²⁴ Див.: Соколов Б. Маршал Малиновский. – Москва, 2016.

²⁵ Merridale C. Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – New York, 2006. – P.389.

²⁶ Naimark N. The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949. – P.69.

²⁷ Солженицын А. Прусские ночи. – С.5–6.

²⁸ Davies N., Moorhouse R. Microcosm: A Portrait of a European City. – New York, 2003. – P.408.

²⁹ Borbi L. Hungary in the Cold War, 1945–1956. – Budapest, 2004 – P.58.

³⁰ Klopfer P.H. Habitats and territories; a study of the use of space by animals. – New York, 1969. – 117 p.

інтенданту і штабам»³¹, тобто тим структурам, які, на думку рядових армійців, збагачувалися на війні, не заслуговуючи на це.

Таким чином, зафіксовані описи радянських злочинів дозволяють небезпідставно припустити, що «класова ненависть» не була єдиним мотивом. Представники «звільнених» народів сподівалися, що сам факт цього «визволення» робить червоноармійців ніби покровителями всіх, скривджених німцями. Однак ці очікування часто-густо не справджувалися. Угорський письменник і журналіст Ш.Мараї описав зустріч рабина з с. Леніфалу та радянського вояка: «Коли рабин сказав, що він єврей, солдат поцілував його в обидві щоки і сказав, що він теж єврей. А потім поставив всю родину до стіни, обшукавши будинок із ретельністю московського грабіжника, викрав усі цінні речі»³². Коли вже на завершальному етапі війни, у Німеччині, жінки з Польщі намагалися врятуватися від згвалтування та грабежів, то повідомляли «червоним злодіям», що вони – зовсім не німкені. Однак це не спрацьовувало: «Где-то тут же из-за стенки. / Крик девичий слышен только: / Я не немка. Я не немка. / Я же – полька. Я же – полька»³³. У Львові, у крамниці, щоб запобігти крадіжці чи насиллю, «касирка попросила не ображати продавчиню, запідозривши військових в антипольських настроях, повідомила, що дівчина ця – україночка. Тоді один капітан сказав: “Україночка? Ну так що з того? Тим гірше. Україна нас зрадила у цій війні. Всі українці – суцільні зрадники”»³⁴.

Усвідомлення своєї вищості та права на будь-які дії на чужих територіях призводило й до того, що під грабунок і наругу потрапляли навіть тамтешні послідовники «марксизму-ленінізму», проголошувана багато років «солідарність» з якими мала б забезпечити перемогу «світової революції». Так, китайські комуністи протестували через те, що «Червона армія робить речі, які не личать пролетарській армії, у тому числі і згвалтуванням та експропріацією продовольчих запасів у селян»³⁵.

Незрозуміле й необґрунтоване з погляду представників інших країн насильство та мародерство спричиняло пошук мови для його описання. Прихильний до російської комуністичної ідеї австралійський журналіст О.Вайт, наприклад, пояснював безглузду, жорстоку поведінку особливостями «російської душі»: «Загадкові люди ці росіяни! Згвалтування та вибачення. Крадіжки і спроби залагодити це продуктовими дарами. Дикий грабунок зруйнованого міста й за кілька днів спроби відновити його»³⁶.

Інші сучасники і свідки цієї жорсткості та розгнуданості знаходили пояснення в історичних паралелях, називаючи радянську армію «новою ордою», «азійською ордою»³⁷. Ш.Мараї запам'ятав червоноармійців як повністю іншу «людську расу, чії рефлексії та відповіді не мали жодного сенсу»³⁸. Генерал Кітінг оцінював поведінку «росіян» як подібну до часів Чингізхана³⁹. Пересічні мешканці, побачили радянців у Берліні, пояснювали собі, що «ці люди – не люди, а дикуни, просто тварини»⁴⁰.

³¹ Солженицын А. Прусские ночи. – С.10.

³² Див.: Ungváry K. Battle for Budapest: 100 Days in World War II. – P.294.

³³ Солженицын А. Прусские ночи. – С.32.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.41. – Спр.2. – Арх.23.

³⁵ Соколов Б. Маршал Малиновский. – С.126.

³⁶ White O. Conquerors' Road: An Eyewitness Report of Germany 1945. – Cambridge, 2012. Рос. пер. див.: [Електронний ресурс] <https://australiarussia.com/osmarwhite.html>

³⁷ Kennan G. Memoirs: 1925–1950. – New York, 1967. – P.74. Варто зазначити, що метафора «орди» широко застосовувалась як у радянській, так і нацистській пропаганді: кожна зі сторін порівнювала іншу саме з «ордою».

³⁸ Див.: Applebaum A. Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956. – New York, 2012. – P.25.

³⁹ Див.: Hoffmann J. Stalin's War of Extermination 1941–1945: Planning, Realization and Documentation. – P.281.

⁴⁰ Anonymous. A Woman in Berlin. – London, 2006. – P.99.

Пошуки мови для описання «росіян» так чи інакше впирались у портрет азіатських прибульців, де зло, що вони несли з собою, не піддавалося розумінню. Воно не вкладалося в канони тогочасних уявлень і тому, що дика поведінка вояків Червоної армії перебувала за межами здорового глузду, а також тому, що з малої часової й часом фізичної дистанції неможливо було побачити та пояснити її витоки, підґрунтя.

Е.Епплбом стала однією з перших, кому вдалося переконливо довести, що радянський комунізм і «визвольна місія» на теренах Європи були лише видимістю безжального російського імперіалізму⁴¹. «Русский ход державный, славься!», – такими словами О.Солженіцин описав жахи мародерства, грабунків, убивств, що їх чинив він сам та його підлеглі під час «пруського походу»⁴².

Б.Соколов пояснює мародерство й насилля червоноармійців на теренах, які вони «визволяли», злістю на те, що їхні командири використовували бійців як «гарматне м'ясо». І оскільки вони не могли цьому протидіяти, то зривали свою злобу на місцевому населенню⁴³. Означений дослідником мотив можна розширити до розуміння того, що принижені, пригноблені, залякані радянською державною машиною військовослужбовці мстилися не «машині», а тим, хто був слабшим, залежним і не мав сил чинити опір. У такий спосіб вони ніби повертали собі почуття гідності та значущості, втрачені за період панування комуністичної влади.

Як було зауважено вище, у воєнні часи мародерили як армійці різних країн, так і місцеве населення. Щодо цивільних, то, як правило, це було мародерство безвладдя, паніки та страху перед майбутнім. Стосовно ж військовослужбовців, то, приміром, гітлерівські солдати вдавалися до нього переважно тоді, коли втрачали зв'язок із тилловими частинами постачання. Ті самі мотиви лежали в основі мародерських дій партизанів. Радянські бійці також часто-густо реалізовували цей мотив, у тому числі відносно своїх побратимів. Найбільш жорстко і пронизливо про відчай та жорстокий прагматизм, що навіть не усвідомлювався як мародерство, написано у вірші українського єврея, учасника війни, потім відомого лікаря І.Дегена. Цей твір, написаний у роки війни, ходив із рук у руки та вважався плодом народної творчості: «Мой товарищ, в смертельной агонии / Не зови понапрасну друзей. / Дай-ка лучше согрею ладони я / Над дымящейся кровью твоей. / Ты не плачь, не стони, ты не маленький, / Ты не ранен, ты просто убит. / Дай на память сниму с тебя валенки. / Нам ещё наступать предстоит»⁴⁴.

Ознака радянського мародерства та, власне, його сутність – це було «мародерство бідності». Червоноармійці крали (забирали «бездоглядне», «кинуте») те, чого їм бракувало все життя: сукні, жіночу білизну, годинники, капелюхи, мило, посуд, косметику, парфуми, перини, килимки, предмети, які могли б згодитися для відбудови домівки або вважалися цінними у практиках обміну на радянському «чорному ринку»: цвяхи, швейні голки, віконні шибки та ін.⁴⁵

Важливо зазначити, що розпочате в 1943 р. на території УРСР, з якої вигнали нацистів, мародерство радянських військовослужбовців уже було «мародерством бідності»: 12 вересня того року, говорилося в повідомленні до НКВС, у мешканки рудника Криворіжжя Ворошиловградської обл. Пелагії Ткаченко «забрали носильні речі: дамську білизну – 4 пари, калош – 2 пари, чоловічу білизну – 2 пари, чоловічі

⁴¹ Див.: Coates T.-N. Found in Translation: How language brings us together – and drives us apart // The Atlantic Council. – 2014. – February 6.

⁴² Солженицын А. Прусские ночи. – С.26.

⁴³ Соколов Б. Маршал Малиновский. – С.126.

⁴⁴ Деген И. Мой товарищ [Электронный ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=LaQj7PWpHrQ>

⁴⁵ Beevor A. The Fall of Berlin 1945. – New York; London, 2002. – P.408–409; Naimark N. The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949. – P.90.

чоботи та інші речі»⁴⁶. Відмінність полягала лише в тому, що на радянських теренах бідні грабували бідних, у межах того, що було, а на європейських – бідні грабували більш заможних, тому зазіхали на речі, які в їхніх очах мали статус, але не могли мати практичної цінності.

Як зазначає К.Меррідейл, іноді вибір предмета мародерства був дивним і незрозумілим: солдати тягнули друкарські машинки, якими навряд чи могли б скористатися, адже ті були з німецьким шрифтом, або електрорадіоприймачі, хоча далеко не всюди була електрика⁴⁷.

«Товарний ряд» мародерства на одній із ферм Литви свідок описав так: «Ще двоє “визволителів” [...] “звільнили” нашу родину від трьох костюмів, двох пар взуття, чотирьох суконь і великої кількості жіночого одягу... Сусід також став жертвою “визвольної місії”. Його дружина втратила майже весь свій гарний одяг і всю свою білизну. Він втратив свій останній костюм. Їхня дочка втратила останню пару взуття»⁴⁸. Перепис вкраденого майна з «пруського походу» О.Солженіцина був таким: «Победители Европы, / Всюду русские снуют; / В кузова себе суют: / Пылесосы, свечи, вина, / Юбки, тряпки и картины, / Брошки, пряжки, бляшки, блузки, / Пишмашинки не на русском, / Сыр и круги колбасы, / Мелочь утвари домашней, / Рюмки, вилки, туфли, мебель, / Гобелены и весы»⁴⁹.

Пограбованому «визволителями» населенню це «мародерство бідності» також кидалося в очі. «Ми думали, що люди, які перемогли гігантську націонал-соціалістичну військову машину, є неперевершеними у військовому плані. Проте всі радянські, яких ми зустрічали, виявилися або обдарованими спекулянтами, або пристрасними барахольниками. Вони були одягнені у строкаті різношерсті лахи з окупованих територій. Деякі тягнули дитячі візочки, наповнені здобиччю з мародерських кампаній», – написав у своїх мемуарах ізраїльський гуморист Ф.Кішонь, котрий жив у той час у Будапешті⁵⁰.

«Мародерство бідності» включало у себе мародерство заради любові й турботи. Центральними товарами в реалізації «мародерства турботи» були продукти харчування – консерви, шоколад, цукор, борошно, цукерки тощо, які солдати та офіцери Червоної армії відправляли додому з припискою: «Їж на здоров'я»⁵¹.

Справжньою obsesією «червоних злодіїв» були годинники. Як пише С.Даллін, радянські бійці ходили вулицями Будапешта та вимагали в людей: «Давай годинник!», і ці слова угорці, які тоді були дітьми, пам'ятають до сьогодні⁵². Аналогічну поведінку та вигук «Давай годинник!» чули у своїх містах поляки: Р.Сікорський пригадує, що діти в 1960–1970-х рр. грали у гру, нападаючи один на одного саме зі словами «Давай годинник!»⁵³. Щоб запобігти крадіжці від своїх, годинники носили на руці по декілька штук, а часом і декілька десятків⁵⁴. У Берліні, як пише Е.Бівор, серед цих годинників принаймні один показував московський, а інший – берлінський час⁵⁵.

⁴⁶ ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.540. – Арк.103.

⁴⁷ Merridale C. Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – P.279.

⁴⁸ Daumantas J. Forest Brothers: The Account of an Anti-Soviet Lithuanian Freedom Fighter, 1944–1948. – P.54.

⁴⁹ Солженицын А. Прусские ночи. – С.21.

⁵⁰ Див.: Ungváry K. Battle for Budapest: 100 Days in World War II. – P.286.

⁵¹ Merridale C. Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – P.279.

⁵² Dullin S. How the Soviet Empire Relied on Diversity: Territorial Expansion and National Borders at the End of World War II in Ruthenia // Seeking Peace in the Wake of War: Europe, 1943–1947 / Eds. by S.-L.Hoffmann, S.Kott, P.Romijn, O.Wieviorka. – Amsterdam, 2015. – P.229.

⁵³ Див.: Applebaum A. Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956. – P.27, 482.

⁵⁴ Ungváry K. Battle for Budapest: 100 Days in World War II. – London, 2003. – P.302.

⁵⁵ Bevor A. The Fall of Berlin 1945. – P.408.

Європейцям, нажаханим «визволителями», все ж вистачало сил висміювати їх. Так, через декілька місяців після взяття радянською армією Будапешта в одному з кінотеатрів міста демонструвалася кінохроніка з Ялтинської конференції, і коли в кадрі президент США Ф.Д.Рузвельт підняв руку, аби щось сказати Й.Сталіну, а на екрані на мить з'явився його наручний годинник, декілька глядачів у залі вигукнули: «Пильнуй свій годинник!»⁵⁶.

Позиція радянського керівництва була однією з причин широко розповсюдженого мародерства. 26 грудня 1944 р. ухвалено наказ НКО СРСР №0409 «Про організацію прийому й доставки посилок від червоноармійців, сержантів, офіцерів й генералів діючих фронтів у тил країни»⁵⁷, а також інструкція щодо його запровадження. Зазначені документи дозволяли військовикам один раз на місяць відправляти з фронту додому посилки вагою: для рядових і сержантів – 5 кг, офіцерів – 10 кг, генералів – 16 кг⁵⁸. Це була політика матеріального мотивування зарубіжного «визвольного походу», яка, з одного боку, «заохочувала та нацьковувала на грабунки»⁵⁹, а з іншого – націлювалася на встановлення певного контролю й регламентації. Прийом таких посилок розпочався 1 січня 1945 р., а вже в лютому політуправління 1-го Українського фронту звітувало, що «по дев'яти його з'єднаннях із 1 січня по 15 лютого 1945 р. було прийнято 135 950 посилок, від з'єднання, де начальник політвідділу майор Гришаєв – 26 319, від особового складу переднього краю – 14 100»⁶⁰.

Слід констатувати, що державне нормування «посилочного» фонду підважувало феномен «мародерства бідності», однак формувало ієрархію дозволених крадіжок. Так, згідно з постановою військради 1-го Білоруського фронту №034 від 16 березня 1945 р., рядовим, сержантам, офіцерам бойових частин і пораненим можна було один раз на місяць:

«Узяти зі складу для відправки на батьківщину: кондитерські вироби – 1 кг, мило – 200 г, шарпетки – 1 пара, панчохи – 1 пара, рукавички – 1 пара, носовички – 3 шт., підтяжки – 1 пара, дамське взуття – 1 пара, дамська білизна – 1 комплект, дамська сукня – 1, помада – 1 тюбик, гребінці – 1 шт., головні штітки – 1 шт., бритви – 1 шт., леза – 10 шт., зубні щітки – 1 шт., зубна паста – 1 тюбик, дитячі предмети – 1 вид, одеколон – 1 флакон, гудзики – 12 шт., конверти та поштовий папір – 1 дюжина, олівці прості й хімічні – 6 шт.»⁶¹.

Водночас відповідно до постанови військради Групи радянських окупаційних військ у Німеччині №0101 від 13 червня 1945 р. про видачу генералам та офіцерам трофейного майна, було сформовано списки, до яких входили легкові автомобілі (генералам безоплатно), мотоцикли й велосипеди (офіцерському складу безоплатно), а також з оплатою – піаніно, роялі, радіоприймачі, фотоапарати, мисливські рушніці, годинники, килими, гобелени, хутра, сервізи, фотоапарати та ін.⁶²

Варто зазначити, що спроби впорядкувати грабунки та обмежити їх однією посилкою на місяць, були невдалими. Як згадував польський очевидець:

⁵⁶ Ungváry K. *Battle for Budapest: 100 Days in World War II*. – P.293.

⁵⁷ Див.: *Былые годы / Bylye Gody*. – 2013. – №29(3). – С.80–81.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ *Коплев Л. Хранить вечно: В 2 кн. – Кн.1. – Х., 2011. – С.131.*

⁶⁰ *Былые годы / Bylye Gody*. – 2013. – №29(3). – С.84.

⁶¹ Там же. – С.86.

⁶² Там же. – С.91.

«Дороги забиті військами Червоної армії, які поверталися з Німеччини та Західної Польщі. Вони перевозили здобич такої кількості й різноманітності, що не піддається опису. Багато було п'яних. Дехто захоплював німецькі автомобілі та їздив на них божевільно, часто розбиваючись. Деякі з переможців тягнули з собою переляканих і заплаканих польських дівчат»⁶³.

Однак, попри могутність і натренованість представників репресивно-каральної системи, їхні навички фактично не були застосовані щодо мародерів: у відсотковому відношенні справи заарештованих перебували в межах статистичної похибки. За даними російського дослідника, котрий свого часу одним із перших отримав доступ до закритої (нині закрита знову) радянської статистики, у 1943 р. на всій території СРСР було заарештовано за різними звинуваченнями, в тому числі за «зраду Батьківщини», шпигунство, диверсії, поширення панічних чуток, участь в «антирадянських організаціях» тощо 141 253 особи, з них за ст. 193 п. 7 КК «Мародерство» – 16 (або 0,01%)⁶⁴; у 1944 р. заарештовано 103 532, у тому числі мародерів – 29 (0,03%)⁶⁵; у 1945 р. – 112 348, із цього числа звинувачених у мародерстві – 10 (0,009%)⁶⁶.

Зрештою власне участь командирів (аж до генералів) у мародерстві створювала цілком поблажливу атмосферу для грабунків. Тим більше, що «підлеглі вважали за честь відібрати у захопленому палаці який-небудь подарунок для свого безпосереднього начальства»⁶⁷.

Характеризуючи практики мародерства, слід констатувати, що крадіжки та пограбування відбувалися в різні способи. Сценарії залежали від того, чи були «визволителі» тверезими або у стані сп'яніння, чи діяли групою, парами, поодиноці, чи очікували на спротив, чи «звільняли» на той момент міста, а чи селища та села. Зважаючи на велику кількість варіацій, у цілому практики мародерства можна умовно звести до декількох сценаріїв, повторюваних «червоними злодіями» та зафіксованих свідками й учасниками нападів.

Перший, яким його виконавці пишалися, оскільки в ньому проявлялася певна гуманність, це «попросити місцевих принести те, що “визволителю” потрібно». К.Меррідейл наводить історію одного з радянських солдатів, котрий повідомив місцевим мешканцям-німцям, що йому потрібен дитячий візочок. Наступного ранку біля квартири, де він оселився, стояло дві дюжини візочків різних моделей. Боєць узяв тільки один⁶⁸.

Найбільш безпечним для місцевих мешканців варіантом було мародерство в покинутих будівлях, господарських спорудах, установах. Пограбовані приміщення з майном «ризикували» бути підпаленими, зруйнованими або «прикрашеними» фекаліями. Анонімна авторка книжки «Жінка в Берліні» згадувала, що після суцільного нестримного мародерства в банках грабіжники залишали по собі «безжально розбиті коробки та міцний фекальний сморід»⁶⁹.

Розповсюдженими були вуличні пограбування мародерами-одинаками, які, погрожуючи зброєю, примушували перехожих віддавати годинники, велосипеди,

⁶³ Див.: *Mikołajczyk S.* The Rape of Poland: Pattern of Soviet Aggression. – P.132.

⁶⁴ *Мозахин О.* Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР: 1943 г. [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/294>

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ *Beevor A.* The Fall of Berlin 1945. – P.407.

⁶⁸ *Merridale C.* Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – P.281.

⁶⁹ *Anonymous.* A Woman in Berlin. – P.218.

портсигари, каблучки та ін. Зокрема один із таких моментів зафіксовано на відомому фото⁷⁰, де радянський солдат тягне з рук розгніваної власниці-німкені велосипед.

Варто зазначити, що індивідуальний набіг на жінок міг бути дуже небезпечним. Цитований вище австралійський журналіст, намагаючись якось зняти обвинувачення з червоноармійців у масових зґвалтуваннях, навів дуже красномовний приклад індивідуального мародерства, записавши власний діалог із постраждалою німкеню: «Вас зґвалтували? – Ні... Я сказала йому, що він п'яний і ганьбить свою країну. – І це його зупинило? – Так. Він усього лише хлопчик. Він здався присоромленим, але узяв мій одяг з полиць та з гардеробу. Вранці прийшов із вибаченнями та намагався дати мені продукти»⁷¹.

Інший сценарій – це регулярні або нерегулярні «вилазки» з місця дислокації частин радянської армії та грабунок найближчих селищ або містечок. Як правило, вони здійснювалися невеликими групами з двох – трьох осіб, котрі обмежувалися дрібними крадіжками одягу, посуду тощо, а також «реквізіціями» харчів та алкоголю⁷². Таке пограбування місцевого населення могло відбуватися тривалий час.

Найжахливіший, а тому, можливо, і найбільш повторюваний у свідченнях потерпілих, це груповий набіг на будинок, квартиру, ферму, впродовж якого десятеро та більше «червоних злодіїв» майже завжди здійснювали кілька злочинів: ґвалтували жінок (часто вбиваючи їх після наруги), грабували майно, а наостанок підпалювали будівлю. Саме ці три складові, що були стабільними елементами сценарію, описував у своїй поемі О.Солженіцин: «Дом не жжён, но трёпан, граблен. / Чей-то стон стеной ослаблен: / Мать – не на смерть. На матрасе, / Рота, взвод ли побывал – / Дочь-девчонка наповал. / Сведено к словам простым: / Не забудем! Не простим! / “Кровь за кровь, и зуб за зуб” / Девку – в бабу, бабу – в труп. / Окровлён и мутен взгляд. / Просит: “Тёте мих, зольдат!”»⁷³.

Нерідко наведені вище сценарії перепліталися, подеколи одні й ті самі солдати втілювали різні практики мародерства. «Червоні злодії» могли оселитися в домівках «визволених» і певний час поводитися пристойно, а потім – зривалися на грабунок, насилля, вбивства, після чого знову жили поруч із тими, кого залишили серед живих. Коли зі сценарію випадало зґвалтування або вбивство, люди вважали, що їм пощастило. Так, незґвалтована жінка з Берліна майже хвалилася у черзі по воду: «У них мій хороший диван, королівський кобальтовий оксамит. У мене було ще два до нього крісла, але вони розбили мені все це та спалили»⁷⁴.

В якийсь момент надлишок того, що можна було вкрасти, не вмiщався в уявлення «червоних злодіїв» про цінне та необхідне: «У цьому місті (Берлін, 2 травня 1945 р. – О.С.) немає нічого, що не належало б їм, якби вони того захотіли – проблема в тому, що всього надмір багато. Вони вже не можуть умістити всього цього достатку; вони безтурботно хапають будь-які предмети, що потрапили їм на очі, а потім втрачають їх або передають, вони уносять речі, а потім викидають їх, тому що вони їм непотрібні»⁷⁵.

Мародерство на «власних» українських територіях – тобто тих, які входили до СРСР від 1922 р. – мало дуже специфічні сценарії, призвідники яких наслідували та відображали передвоєнні практики беззаконня. Червоноармійці грабували «визволене» українське населення, не тільки вважаючи пожитки цивільних мешканців

⁷⁰ Merridale C. Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – P.281–282.

⁷¹ Див. прим.36.

⁷² Daumantas J. Forest Brothers: The Account of an Anti-Soviet Lithuanian Freedom Fighter, 1944–1948. – P.52–54.

⁷³ Солженицын А. Прусские ночи. – С.25.

⁷⁴ Apoutous. A Woman in Berlin. – P.131.

⁷⁵ Ibid. – P.133–134.

«трофеями», а й під прикриттям обшуків, зроблених від імені НКВС у «підозрілих людей», або під приводом «вилучення майна». Радянська держава надавала лекала мародерства через незабуті гасла («Грабуй награбоване!»), вилучення хліба у селян, «розкуркулення», конфіскації тощо.

Саме ці, звичайні для підрадянських українців, імітовані грабіжниками практики репресивної поведінки силових органів без жодного спротиву відчиняли їм двері будь-якої оселі. У доповідній записці на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії зафіксовано значну кількість схожих за своїми сценаріями фактів мародерства у Харкові. Так, 28 серпня 1943 р.

«на квартиру громадянина Гриценка Сергія зайшли п'ятеро військовослужбовців, які назвали себе бійцями військ НКВС, здійснили обшук і відібрали кишеньковий годинник, дамський годинник, золоті сережки, три золотих каблучки та інші цінності»⁷⁶; «на квартиру Важневич М.С. зайшли двоє військовослужбовців і, видаючи себе за представників контррозвідки, вчинили обшук, забрали значну кількість домашніх речей, а також цінності, та, зробивши декілька пострілів, зникли»⁷⁷.

Варто зазначити, що вже наприкінці 1945 р. УРСР потерпала від «реекспорту» мародерства. Проявлене державними установами потурання, заплущення очей на злочини червоноармійців на території Європи стали причиною того, що

«нападають озброєні військові з машиною, все забирають, роздягають, якщо втікаєш, то стріляють. Нещодавно одного чоловіка вбили пострілом у потилицю. Жінок роздягли зовсім до нижньої білизни. Грабують також і у домівках» (5 грудня 1945 р., с. Візантія Маріупольського р-ну, Сьомкін Єрофій Митрофанович)⁷⁸; «військові демобілізуються, не хочуть працювати, займаються бандитизмом» (14 грудня 1945 р., Дніпропетровськ, прізвище не вказано)⁷⁹.

Група військовослужбовців із 26 грудня 1945 по 5 січня 1946 рр. грабувала, катувала, вбивала мешканців Самбора Дрогобицької обл. та навколишніх сіл. Так, пограбованому ксьондзу місцевого костелу проломили череп і зламали ребра, у с. Воля-Баранецька «червоні злодії» пограбували та вбили місцевого мешканця Гриценка і його доньку, важко поранили дружину, у с. Восковичі – пограбували та вбили 65-річну жінку⁸⁰.

Безчинства на «своїх» територіях радянська влада почала нарешті називати саме мародерством і грабунками, а військовослужбовців, котрі вчиняли злочини, – бандитами. Держава намагалася якнайшвидше покласти край військовому озброєному бандитизму, у тому числі й для того, щоб «очолити» державне мародерство силами посадовців, які по війні швидко відтворили практики обшуків, вилучень майна, привласнення житла, конфіскації грошей – усього того, що час від часу називали «порушеннями соціалістичної законності»⁸¹.

⁷⁶ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.540. – Арк.32, 47.

⁷⁷ Там само. – Арк.47.

⁷⁸ Там само. – Арк.127.

⁷⁹ Там само. – Арк.127 зв.

⁸⁰ Там само. – Спр.566. – Арк.205, 207.

⁸¹ Див.: Постановление №1522-85 Совета Министров Украинской ССР и Центрального Комитета КП(б)У. 24 августа 1946 «О недостатках борьбы с нарушениями социалистической законности и мерах по их устранению» // Там само. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.576. – Арк.297–302.

Якщо мародерство на «своїх» територіях можна було заховати від людського ока та завбачливо віднести до категорії «окремих злочинів окремих військовослужбовців-бандитів, покараних владою», то злодійська поведінка радянських вояків на «визволених» теренах виглядала загрозово для процесу творення «соціалістичного табору», адже тут СРСР мав поставати винятково в ролі «визволителя від фашистів». Так само загрозово тема грабунків і мародерства, вчинених арміяцями, виглядала й для формування міфу «Великої Вітчизняної війни». Тож усе це вивели у «зону замовчування», що було точкою соціальної згоди між керівництвом держави та, власне, «червоними злодіями».

Крім того, термін «мародерство» – лише щодо «європейського походу» – було успішно замінено на «трофеї». А з тим символічне «поле бою», звідки за старовинними звичаями можна було їх зібрати, розширювалося за рахунок усіх місцевостей, куди заходила радянська армія. Поняття «трофеї» у СРСР почало означати не «пам'ятку перемозі, знак подвигу, змушування до втечі супротивника, здобуте військово та інше спорядження, набуте під час конфлікту, речовий доказ перемоги або подвигу»⁸², а будь-яке вкрадене, привласнене, відібране майно, що потрапило на очі в будь-якому місці та в будь-якій ситуації, яка не мала жодного відношення до бойових дій.

Як було зазначено вище, до мародерства вдавалися й арміяці союзників. Після завершення бойових дій та повернення додому американські вояки, на відміну від радянських, намагалися пояснити собі та іншим причини, через які вони скоїли крадіжки. Варто зазначити, що характер і масштаб їх дуже сильно відрізнявся від того, що робили «червоні злодії», адже зазвичай ішлося про «сувеніри» – невеликі за розміром, дорогі або не дуже речі. У першу чергу американські крали зброю – пістолети, револьвери, ножі. Крім того, це могли бути годинники, каблучки, прапори, окуляри, столове срібло, прикраси тощо⁸³. Роздумуючи над своєю поведінкою, ветерани визнавали, що «американська громадськість не зрозуміє, оскільки вони не були там», однак наполягали, що все-таки «ми не були злодіями»⁸⁴.

Натомість радянська «громадськість» не тільки розуміла, а всіляко підтримувала та пишалась як державним, так й індивідуальним мародерством. Держава легітимізувала, заохочувала до гордості за нього, у тому числі й через масові канали комунікації – кінотеатри. Кожна зі стрічок починалась титрами: «Цей фільм узято як трофей після розгрому радянською армією німецько-фашистських військ під Берліном у 1945 р.»⁸⁵.

Письменник Дорж Бату пригадує випадок індивідуальної гордості, котра стосовно трофеїв була не тільки все ще актуальною навіть у 1980-х рр., а передавалась як міжпоколінна традиція:

«Якось у дитинстві, років дванадцять мені було, потрапив я на день народження до приятеля, Сергія Т. Жили вони заможнo, чеська стінка, у ній порцеляновий ажурний сервіз, старовинний настінний годинник з курантами і грамофон Electrola. «Німецький! – не приховуючи гордості, сказав Сергій. – Трофейний!». Виявилось, що його дід, котрий «пройшов до Берліна», розжився і грамофоном, і австрійським сервізом, і старовинним настінним годинником з курантами. Це натурально були сімейні реліквії, типу «пам'ять про війну». Усі домашні пишались тим, як сміливий і відважний дідусь “експропріював всьо ето добро у фрїцов”»⁸⁶.

⁸² Словник іншомовних слів / За ред. О.Мельничука. 2-ге вид. – К., 1985. – С.849.

⁸³ *Givens S.A. Bringing Back Memories: GIs, Souvenir Hunting, and Looting in Germany, 1945: A thesis presented to the faculty of the College of Arts and Sciences of Ohio University: In partial fulfilment of the requirements for the degree Master of Arts, June 2010. – P.22–24.*

⁸⁴ *Ibid.* – P.130.

⁸⁵ Уперше титровані в такий спосіб фільми з'явилися на екранах 1950 р. (див.: *Танис К.А.* Трофейное кино в СССР в 1940–1950-е гг.: к истории формирования феномена // *Культура и искусство.* – 2017. – №12. – С.85–91).

⁸⁶ *Дорж Бату.* Мародерство як історичний кодекс російського офіцера [Електронний ресурс]: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/dorz-batu-maroderstvo-ia-istorichnii-kodeks-rosiiskogo-ofitsera/>

Тож варваризація війни, що її демонстрували як німецькі⁸⁷, так і радянські солдати, для перших перетворилася на тривалу роботу з денацифікацією та питання провини, а для других – увійшла у прийнятний, цілком переможний наратив і подальші практики, які (в контексті мародерства) було застосовано радянськими військами (та їхніми російськими наступниками) в подальших війнах, конфліктах, придушеннях спроб здобути чи втримати незалежність. Варваризація війни стала не злочином, не винятком, а способом її ведення.

Таким чином, можна констатувати, що витоки радянського мародерства лежали не тільки та не стільки в бажанні помсти чи відплати, скільки у соціальній заздрості («класовій ненависті»), через що всі мали жити не добре, а так само погано, як і «визволителі». Причини полягали й у можливості реалізувати право сильного грабувати слабкого, в усвідомленні своєї вишості щодо ворогів і тих, кого ніби «визволяли», щодо начебто своєї «унікальної місії» у світі. За таких обставин мародерство було спрямоване не тільки проти німців, а й проти українців, сербів, поляків, угорців, євреїв та ін.

Жахливі сценарії привласнення чужого майна часто-густо були злочинами посеред інших злочинів – побиття, вбивств, зґвалтувань, підпалів. Радянська державна політика щодо мародерства була двоїстою: на широкий загал інформація про це явище або заперечувалась, або подавалася в контексті відомостей про покарання порушників закону; натомість для «внутрішнього користування» керівництво СРСР обрало політику схвалення та підтримки, у тому числі через створення спеціальних структур для формування й відправлення додому посилок із фронту.

Засекреченість документів російських архівів не дозволяє навести достовірні відомості про масштаби індивідуального мародерства, кількість учасників, обсяги індивідуально вкраденого майна. Можна припустити, що не всі «визволителі» поводитися однаково – як злодії та ґвалтівники. Однак загальна тенденція визначалася не ними, а, власне, тими, кого весь світ волів бачити визволителями, а побачив варварами.

Слід також констатувати, що «червоні злодії» – це представники різних народів СРСР. Тож проблема роботи із провинною є частиною «домашнього завдання» українців, з яким через утілення нових підходів щодо розуміння трагедії війни («Ніколи знову») наше суспільство успішно дає раду.

Однак для росіян – самопроголошених наступників переможців у Другій світовій – варваризація війни залишилася включеною як у наратив актуалізованої пам'яті («Можемо повторити», «На Берлін!» та ін.⁸⁸), так і у практики її ведення проти України, в яких варварство й мародерство виступають формами інституціоналізації російського імперського месіанства.

REFERENCES

1. Aly, G. (2007). *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State*. New York.
2. Applebaum, A. (2012). *Iron Curtain: the Crushing of Eastern Europe, 1944–1956*. New York.
3. Bartov, O. (2001). *The Eastern Front, 1941–45, German Troops and the Barbarisation of Warfare*. London.
4. Batu Dorzh (2022). Maroderstvo yak istorychnyi kodeks rosiiskoho ofitsera. *Lokalna istoriia*, 7 kvitnia 2022. [in Ukrainian].
5. Beevor, A. (2002). *The Fall of Berlin 1945*. New York and London.
6. Borhi, L. (2004). *Hungary in the Cold War, 1945–1956*. Budapest.

⁸⁷ Bartov O. The Eastern Front, 1941–45, German Troops and the Barbarisation of Warfare. – London, 2001. – 244 p.

⁸⁸ У дослідженні російських філософів, підготовленому за підтримки державного гранту «Офіційний дискурс російської політики пам'яті про радянське минуле: стратегії, інтерпретації, актори, комеморативні практики», слогани «Можемо повторити», «Може, повторимо?», «На Берлін!», «Мій дід брав Берлін!», «Якщо треба – повторимо» віднесено до типу «переможних кліше історичної гордості, в яких відчувається виклик, мілітаристські схильності того, хто їх промовляє. А також гордість, котра викликана почуттям патріотизму, любові до своєї Батьківщини» (див.: *Голоскоков В.А., Русакова О.Ф. «Победные» фразы-клише как нарративный компонент политики памяти о Великой Отечественной войне // Дискурс-Пи. – 2021. – Т.18. – №3. – С.85–86*).

7. Daumantas, J. (2009). *Forest Brothers: The Account of an Anti-soviet Lithuanian Freedom Fighter, 1944–1948*. Budapest.
8. Davies, N. & Moorhouse, R. (2003). *Microcosm: A Portrait of a European City*. New York.
9. Dullin, S. (2015). How the Soviet Empire Relied on Diversity: Territorial Expansion and National Borders at the End of World War II in Ruthenia. *Seeking Peace in the Wake of War: Europe, 1943–1947*. Ed. by S.-L.Hoffmann, S.Kott, P.Romijn, and O.Wieviorka. Amsterdam.
10. Givens, S.A. (2010). *Bringing Back Memories: GIs, Souvenir Hunting, and Looting in Germany, 1945*. Ohio.
11. Glickman, M. & Gould, R. (2016). *Stolen words: the Nazi plunder of Jewish books*. Philadelphia.
12. Goloskov, V.A., Ruskova, O.F. (2021). “Pobednyie” frazy-klishe kak narrativnyi komponent pamiati o Velikoy Otechestvennoy voine. *Diskurs-Pi*, 18, 76–95. [in Russian].
13. Hitchcock, W.I. (2008). *The Bitter Road to Freedom: A New History of the Liberation of Europe*. New York.
14. Inal, T. (2013). *Looting and Rape in Wartime: Law and Change in International Relations*. Philadelphia.
15. Kennan, G. (1967). *Memoirs: 1925–1950*. New York.
16. Klopfer, P.H. (1969). *Habitats and territories; a study of the use of space by animals*. New York.
17. Kopelev, L. (2011). *Khnanit vechno*. Kharkov. [in Russian].
18. Liber, G.O. (2016). *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954*. Toronto; Buffalo; London.
19. Merridale, C. (2006). *Ivan’s War*. New York.
20. Naimark, N. (1995). *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge.
21. Roxan, D. & Wanstall, K. (1965). *The Rape of Art: The Story of Hitler’s Plunder of the Great Masterpieces of Europe*. New York.
22. Rydell, A. & Koch, H. (2017). *The Book Thieves: The Nazi Looting of Europe’s Libraries and the Race to Return a Literary Inheritance*. New York.
23. Schrijvers, P. (1998). *The Crash of Ruin: American Combat Soldiers in Europe During World War II*. New York.
24. Sokolov, B. (2016). *Marshal Malinovskii*. Moskva. [in Russian].
25. Solzhenitsyn, A. (1974). *Pruskie nochi*. Parizh. [in Russian].
26. Tánis, K. (2017). Trofeinoie kino v SSSR v 1940–1950-e gg. *Kultura i iskusstvo*, 12, 85–91. [in Russian].
27. Ungváry, K. (2003). *Battle for Budapest: 100 Days in World War II*. London.
28. Vronska, T. (2022). *Nepevnyi kontyn[h]ent: deportatsii iz Zakhidnoi Ukrainy 1944–1953 rr., rezhyrmyne povsiakdennia, povnennia*. Kyiv. [in Ukrainian].

Olena STIAZHKINA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Second Half of the Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), fotodonetsk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

“Red Thieves” of World War II: Origins, Scenarios and Consequences of Looting by Soviet Servicemen

Abstract. The article deals with the looting of soldiers and officers of the Soviet army in Europe during the World War II. The behavior of Russian invaders on the territory of Ukraine during the ongoing Russo-Ukrainian war makes this topic relevant. **The purpose of this article** is to analyze the specifics of the Soviet version of military looting. **The research tasks** are to investigate the origins, record practices, find out how the soldiers themselves evaluated their actions and how Soviet leadership evaluated it. One of the tasks is to determine the consequences of “red looting” in shaping the social rules of the Soviet and his successor – Russian – society. **The methodology of the research** is the theory of agency, which is based on the fact that under any circumstances (for example, continuous pressure from a totalitarian state or repression) people have a choice and act accordingly it. **The scientific novelty** is that Soviet looting is seen as a holistic phenomenon and a well-established and permitted practice of warfare. **Conclusions.** The origins of Soviet looting were not only in the desire for revenge and retribution, but in social envy (“class hatred”), because of which everyone must live not well, but as badly as the “liberators”. The reasons were also the ability to exercise the right of the strong to rob the weak, in the awareness of their superiority over enemies and those who seems to be “liberated”, for their “unique mission” in the world. Under such circumstances, the looting was directed not only against the Germans, but also against Serbs, Poles, Hungarians, Jews, Ukrainians, and so on. For the self-proclaimed successors of the victors in World War II – Russian society – the barbarization of war remained included both in the narrative of actualized memory (“We Can Repeat”, “To Berlin!”, etc.) and in the warfare against Ukraine, in which barbarism and looting are forms of institutionalization of the Russian imperial messianism.

Keywords: looting, soviet army, Russian imperial messianism, barbarism, rape, plunder.